NOI CONSIDERAŢII CU PRIVIRE LA APARIŢIA PALEOCREŞTINISMULUI ÎN DACIA ROMANĂ

Radu OTA*

Keywords: *adorer, artifact, divinity, Christian religion, pagan religion, funerary monument, persecution.*

Cuvinte cheie: *adept, artefact, divinitate, religie creştină, religie păgână, monument funerar, persecuţie.*

Abstract: *The first followers of the Christian religion in the province of Dacia were the Oriental soldiers and merchants. The great network of roads facilitated the mobility of the missionaries to the western provinces of the Empire. A serious economic and social crisis took place in the third century A.D. in the Roman Empire, and Christianity developed on this background, penetrating into all areas of life. During the Roman domination of Dacia it was proven by very few artifacts dating from the 2nd –3rd centuries A.D. The single eloquent testimony of its presence is a gold ring with turquoise stone from Lechinţa. It proves the persecutions against the Christian worshipers in the third century A.D. Other evidence meaning more pieces: the image of the Good Shepherd and Jonah's inscription with IXΘYC on an intaglio of Potaissa, another with the Good Shepherd located in an unknown place in Transylvania, one from Romula with two peacocks supporting a Latin cross. Last but not least, an intaglio image of the goddess Isis who received later by the reuse an inscription:* ATTIω X(ρεστ)ΥC NEIKA XE(ι)A(ν). *We can't talk about Christian artifacts like some pieces of military equipment or clothing, incised fish or incised cruciform or printed signs on the pottery. Also not any decorated terra sigillata or other types of stamped and printed pottery can be considered symbols of early Christianity. We think that Christianity was a reality in Roman Dacia, but the number of adorers was very small, in a reduced proportion in comparison with the entire population of the province.*

Rezumat: *Primii adepţi ai religiei creştine în provincia Dacia au fost soldaţii şi negustorii din Orient. Excelenta reţea de drumuri a facilitat mobilitatea misionarilor către provinciile vestice ale Imperiului. O gravă criză economică şi socială a avut loc în secolul III p.Chr., iar creştinismul s-a dezvoltat în acest context, pătrunzând în toate aspectele vieţii. Creştinismul în timpul stăpânirii romane din Dacia este atestat prin*

* Radu Ota: Muzeul Naţional al Unirii, str. Mihai Viteazu nr. 12-14, Alba Iulia, jud. Alba, 510010.

foarte puține artefacte datând din sec. II-III p.Chr. Singura dovadă clară a prezenței sale este un inel de aur cu o gemă din turcoaz descoperit la Lechința. Acesta atestă persecuțiile împotriva adepților creștinismului din secolul III p.Chr. Alte dovezi reprezentate de pietre de inel sunt cea de la Potaissa, cu reprezentările Bunului Păstor și ale lui Iona, alături de inscripția IXΘYC; o alta cu imaginea Bunului Păstor, descoperită într-un loc necunoscut din Transilvania și o gemă de la Romula, unde doi păuni susțin o cruce latină. Amintim și o intaglio cu imaginea zeiței Isis, căreia i s-a adăugat, mai târziu, prin reutilizare, inscripția creștină: ATTIω X(ρεστ) YC NEIKA XE(ι)A(ν). Nu se poate vorbi despre artefacte creștine de genul unor piese de echipament militar sau vestimentar, vase cu pești sau semne cruciforme incizate sau imprimate. De asemenea, nici ornamentele de pe terra sigillata sau cele ștampilate de la alte tipuri de vase ceramice nu pot fi considerate semne ale creștinismului timpuriu. Creștinismul a fost o realitate în Dacia romană, dar numărul adepților a fost foarte mic, într-o proporție redusă comparativ cu întreaga populație a provinciei.

Introducere.

Paleocreștinismul în Dacia romană este un subiect care a născut destule controverse în literatura de specialitate. Evident că mediul academic nu acceptă originea apostolică a creștinismului daco-roman, iar prezența acestuia în timpul stăpânirii romane a fost pusă la îndoială de câțiva reputați istorici și arheologi români[1]. V. Pârvan a considerat că în Dacia comunitățile creștine trebuie să fi existat datorită colonizării acesteia cu numeroși orientali[2]. Scopul acestui demers istoriografic îl reprezintă dorința de a pune din nou problema existenței unor comunități creștine în timpul stăpânirii romane, identificarea unor artefacte cu caracter creștin sigur, cât și rediscutarea semnificației creștine sau nu a unor monumente funerare, piese de echipament militar sau alte genuri de artefacte. Câteva descoperiri de la Apulum datorate săpăturilor arheologice din ultimii cinci ani, ne-au făcut să reluăm discuția cu privire la vesela din lut de uz comun și alte obiecte din os cu însemne cruciforme zgâriate după producere.

Scurtă privire asupra apariției și răspândirii creștinismului în lumea romană.

Dezvoltarea impresionantă a civilizației romane a permis răspândirea treptată a creștinismului. Rețeaua impresionantă de drumuri a facilitat mobilitatea misionarilor și a coloniștilor orientali care au răspândit noua religie înspre provinciile occidentale ale Imperiului. În secolul al III-lea p. Chr. statul roman cunoaște o gravă criză economică și socială, iar creștinismul se va dezvolta tocmai pe acest fond, pătrunzând în toate sectoarele vieții. Legalizarea noii credințe s-a făcut treptat prin mai multe edicte de toleranță: Traian a emis un rescript prin care se menționa condamnarea creștinilor doar în urma unor dovezi; Gallienus a semnat primul edict de toleranță în favoarea acestora, permițându-le libertatea cultului și restituirea averilor confiscate; Galerius promulgă edictul de

[1] DAICOVICIU 1933-1935, 203; RUSSU 1958; TOROPU 1976.
[2] PÂRVAN 1911, 74.

toleranţă de la Serdica prin care acordă libertate de cult creştinilor în 30 aprilie 311; Constantin cel Mare va recunoaşte legalitatea creştinismului printr-un edict emis la Mediolanum în 313, urmând ca mai târziu, în 380, Teodosius să instituie noua credinţă ca singura religie legală a Imperiului[3].

Religia creştină a avut un caracter democratic, universal, adresându-se tuturor păturilor sociale, inclusiv sclavilor, care şi-au regăsit liniştea spirituală într-o societate romană coruptă şi cu multe probleme sociale[4]. Caracterul universal l-a primit imediat după ruperea de iudaism, iar criza mentalităţilor şi a identităţii, penuriile alimentare create de depresiunea economică, epidemiile repetate provocate de desele războaie civile dintre diferiţii pretendenţi la tronul imperial, au facilitat răspândirea unui nou tip de religie, care propovăduia mântuirea, salvarea sufletelor şi o viaţă fericită în lumea de dincolo[5]. Conform regretatului clasicist E. Cizek religia creştină şi-a datorat expansiunea faptului că a fost cea mai puţin orientală dintre cultele orientale, fiind cât se poate de accesibilă grecilor şi romanilor[6]. Deşi au contribuit în mod semnificativ la înţelegerea şi răspândirea creştinismului, cultele orientale au fost primele persecutate în momentul generalizării noii religii în lumea romană târzie[7].

Primele comunităţi creştine se nasc în Palestina, urmate de cele din Asia Mică[8]. În ceea ce priveşte numărul adepţilor la nivelul Imperiului, lucrurile nu au stat foarte bine în primele patru secole. Doar 2% din populaţia totală a statului roman a îmbrăţişat noua religie la începutul sec. al III-lea p.Chr.[9], iar în veacul următor numărul a crescut la 10 procente[10]. La mijlocul sec. al III-lea p. Chr. doar 5% din populaţia Romei era creştinată[11]. Răspândirea cea mai mare a avut loc în provinciile orientale, Egipt şi în marile oraşe din Occident., Biserica devenind în sec. al III-lea p. Chr. o forţă socială şi economică de luat în seamă, acumulând averi importante[12].

Semnul crucii este sesizat pentru prima oară în descoperirile arheologice atât din zona Orientului, mai precis din cea syro-palmyreană, cât şi din cea a Occidentului, în catacombele romane din sec. al II-lea şi prima jumătate a celui următor[13]. În catacombele romane sunt inventariate doar treizeci de cruci gravate sau pictate pe pietrele de mormânt. Cea mai veche cruce a fost gravată pe un epitaf descoperit într-o nişă din hipogeul Lucinei de la mijlocul sec. al II-lea p. Chr[14]. În necropola Priscillei a fost aflată o placă de pământ pe care era gravată o *crux quadrata*, alături de iniţiala „M" a defunctului, datată în sec. al III-lea p. Chr[15].

---

[3] CHIFĂR 1999, 40, 53, 61-62, 64, 78.
[4] KERNBACH 1984, 199-200.
[5] GUDEA, GHIURCO 1988, 93-94; CIZEK 2002, 489.
[6] CIZEK 2002, 490.
[7] SANIE 1981, 21.
[8] GUDEA, GHIURCO 1988, 93.
[9] CIZEK 2002, 487.
[10] BROWN 2002, 36.
[11] CIZEK 2002, 488.
[12] *Ibidem*, 490.
[13] ZUGRAVU 1997, 176-177.
[14] TRISTAN 2002, 58.
[15] *Ibidem*, 58.

Un lucru de luat în seamă este faptul că toate aceste gravări ale crucii din cimitirele romane cu înmormântări creştine timpurii sunt foarte atent realizate, extremităţile braţelor fiindu-le lăţite intenţionat pentru a marca funcţia semnificativă a acestui simbol[16].

Dezvoltarea creştinismului în Dacia romană, la fel ca în alte provincii ale Imperiului, a cunoscut piedici serioase datorate mai multor persecuţii cum ar fi cele din timpul împăraţilor Marcus Aurelius, Traianus Decius şi Valerianus, ultimele două vizând în special funcţionarii statului şi clasele înalte şi prospere ale Imperiului[17].

Creştinismul în Dacia romană.

Creştinismul a pătruns timid în Dacia romană, provincie de graniţă a Imperiului. Primii adepţi au fost colonişti şi militari proveniţi din provinciile orientale, de unde noua religie s-a răspândit în restul lumii romane[18]. Ca aproape în toată lumea romană, acest fenomen religios s-a răspândit în oraşe, mai ales în păturile sărace ale acestora, mediul rural păstrându-şi conservatorismul până târziu, în sec. IV-VI p. Chr. Urbanizarea masivă din timpul împăratului Septimius Severus a contribuit la atragerea unor populaţii eterogene etnic şi cultural, în special de origine orientală şi la propagarea noii religii în această provincie, unde romanizarea s-a făcut în special pe filieră vestică[19]. Mediul urban a fost cel mai propice pentru propagarea creştinismului, în timp ce zona rurală şi-a menţinut conservatorismul, fenomen întâlnit în toată lumea romană.

S-a scris mult cu privire la propagarea sa pe teritoriul provinciilor dacice, inclusiv după retragerea administraţiei romane[20]. Demersul nostru încearcă să analizeze într-o primă etapă, pătrunderea creştinismului în Dacia romană, urmând ca într-un alt studiu, să abordăm şi perioada istorică ulterioară, de la părăsirea Daciei de către administraţia şi armata romană, până la căderea limesului dunărean din anul 602, când slavii pătrund în Imperiul Bizantin. Considerăm că merită a fi luate în discuţie anumite artefacte care au fost interpretate ca aparţinând primilor creştini din provincie.

Dovezile paleocreştinismului de pe cuprinsul Daciei romane rămân foarte puţine atât datorită numărului mic de adepţi, cât şi amploarei scăzute a săpăturilor arheologice efectuate anual în diverse situri. Vom analiza câteva tipuri de artefacte despre care unii cercetători au afirmat că sunt de provenienţă paleocreştină, şi vom încerca să dezvoltăm o discuţie cu privire la ceramica de uz comun cu însemne cruciforme descoperită pe teritoriul provinciei. Acest aspect îl vom pune în legătură cu câteva artefacte ieşite la iveală prin săpături arheologice la Apulum în ultimii cinci ani, unele dintre ele fiind publicate şi interpretate drept mărturii ale paleocreştinismului în provincia Dacia.

---

[16] *Ibidem*, 58-59.

[17] GUDEA, GHIURCO 1988, 95.

[18] ZUGRAVU 1997, 187.

[19] *Ibidem*, 187-188.

[20] Amintim aici câteva lucrări de referinţă: PÂRVAN 1911; DAICOVICIU 1933-1935, 192-210; RUSSU 1958, 311-340; BARNEA 1971; idem 1977; GUDEA, GHIURCO 1988; RUSU 1991, 81-113; ZUGRAVU 1997; DĂNILĂ 2001; MADGEARU 2001.

Una din puţinele mărturii ale prezenţei creştinilor în provincia Dacia este dată de o gemă din turcoaz descoperită întâmplător la Lechinţa, datată la mijlocul sec. al III-lea p. Chr., care are gravată inscripţia *Ego flagellum Iouis contra perversos Christianos*[21]. Probabil i-a aparţinut unui comandant militar şi se constituie ca o dovadă a martirajului în această provincie[22]. Se pare că spre sfârşitul dominaţiei romane în Dacia existau destui creştini din moment ce un adorator al cultelor oficiale greco-romane poate fi atât de înverşunat împotriva acestora.

Alte pietre de inel sunt descoperite pe teritoriul Daciei romane. Una, aflată într-un loc necunoscut din Transilvania are imaginea Bunului Păstor[23], iar o alta, de la Potaissa, are redate reprezentările Bunului Păstor şi a lui Iona, alături de inscripţia *IXΘYC*, ambele datate în sec. III-IV p. Chr[24]. Pe o gemă de la Romula doi păuni susţin o cruce latină, piesa fiind încadrată în sec. III-IV p. Chr[25]. Pe o alta, de la Orlea (jud. Dolj), doi peşti sunt atârnaţi de bara transversală a unei „cruci latine", conform opiniei majorităţii cercetătorilor care au amintit-o[26]. I. Barnea este singurul cercetător care nu o consideră de factură creştină[27], opinie pe care o împărtăşim, deoarece la o analiză mai atentă a imaginii, cei doi peşti ar fi putut fi atârnaţi spre păstrare pe un lemn, imaginea unui semn cruciform nefiind redată clar. Credem că este vorba despre o imagine profană, nicidecum sacră.

Nu în ultimul rând, o foarte interesantă gemă de la Apulum (de pe teritoriul fostei *colonia Aurelia Apulensis*), încastrată într-o ramă din aur, cu reprezentarea Isidei, a fost ulterior creştinată, prin refolosire gravându-se inscripţia ATTIω X(ρεστ)ΥC NEIKA XE(I)A(N)[28]. I. Barnea este de părere că este o piesă din a doua jumătate a sec. al III-lea p. Chr., de provenienţă egipteană[29]; N. Vlassa admite originea alexandrină a piesei[30]. Piatra se pare că a fost montată după sec. al III-lea p. Chr., datorită tehnicii de prindere cu sulf topit a gemelor în ramele de metal[31]. N. Zugravu o consideră mai timpurie, din sec. al III-lea p. Chr[32]. Unii autori o consideră creştină[33], alţii gnostică, deoarece nu apare nici un însemn creştin asociat inscripţiei[34]. Este greu de stabilit o datare mai strânsă a piesei, dar ceea ce

---

[21] RUSU 1991, 83.

[22] *Ibidem*, 83.

[23] PROTASE 1966, 148, nr. 5; MACREA 1969, 476; GUDEA, GHIURCO 1988, 170, nr. 2; ZUGRAVU 1997, 179.

[24] DAICOVICIU 1969, 518; MACREA 1969, 476; BARNEA 1971, 56; BĂRBULESCU 1980, 177-178; BARNEA 1988, 122; PROTASE 1966, 150, nr. 8; GUDEA, GHIURCO 1988, 169, nr. 1; RUSU 1991, 93; ZUGRAVU 1997, 197.

[25] BARNEA 1988, 122; RUSU 1991, 93; GUDEA, GHIURCO 1988, 171-172; ZUGRAVU 1997, 179.

[26] DIACONU 1968, 277-278, fig. 1; BARNEA 1988, 122; GUDEA, GHIURCO 1988, 172, nr. 5; RUSU 1991, 93; ZUGRAVU 1997, 179.

[27] BARNEA 1988, 122.

[28] VLASSA 1976, 224; BARNEA 1982-1983, 264; GUDEA, GHIURCO 1988, 171; DĂNILĂ 2001, 10. Transcrierea textului o facem aici după Barnea, *loc. cit.*

[29] BARNEA 1982-1983, 264.

[30] VLASSA 1976, 221.

[31] *Ibidem*, 219.

[32] ZUGRAVU 1997, 179.

[33] VLASSA 1976, 223; BARNEA 1982-1983, 264; GUDEA, GHIURCO 1988, 171; RUSU 1991, 93.

[34] DĂNILĂ 1982, 733; idem 2001, 10; PROTASE 2000, 111.

ştim este că gema a fost folosită iniţial într-un scop, având imaginea sacră a zeiţei Isis. Probabil că purtătorul, un greco-oriental sau mai bine spus un alexandrin, a inscripţionat numele lui Christos, nefiindu-i atât de greu să o facă din moment ce există atâtea asemănări între cultul isiac şi cel creştin.

Alte reprezentări de pe gliptică, cu imagini ale unor păuni, delfini, cocoşi etc. nu pot fi considerate creştine[35]. La fel semnele cruciforme de pe piesele de echipament militar, fibule sau alte accesorii vestimentare[36]. Se ştie că delfinul, redat în arta funerară romană, era purtător al sufletelor decedaţilor spre tărâmul fericiţilor[37], în timp ce păunul avea un rol apotropaic, simbolizând de asemenea imortalitatea celestă şi renaşterea trupurilor[38].

Câteva inele din aur şi argint cu inscripţia VTERE FELIX, descoperite la Bologa, Potaissa, Dierna şi Sucidava, încadrate în secolele II-IV p. Chr., au fost interpretate ca piese de podoabă care au aparţinut unor creştini[39]. Dar acest tip de urare se întâlneşte în primul rând în mediul păgân[40], ceea ce ne face să acceptăm că nu avem de-a face cu o urare creştină, mai ales dacă nu este însoţită de vreun însemn creştin, aşa cum opina profesorul N. Zugravu[41]. La fel stă situaţia şi în cazul paharului fragmentar de la Porolissum cu urarea VTERE FE(LIX) SIX(sic!) FELIX V(TERE FELIX), considerat de unii cercetători drept cupă euharistică[42], iar de alţii fără acest caracter[43], fiind încadrat între mijlocul sec. al III-lea şi veacul următor[44].

S-a afirmat în câteva lucrări mai recente că existenţa unor antroponime greco-orientale (Evanghelus, Aurelius Chrestus, Chrestus Zoili Adamos, Thimoteos) în inscripţiile de la Apulum, unele dedicate unor divinităţi păgâne, ar indica prezenţa unor creştini[45]. Este greu de acceptat o asemenea interpretare în aceste condiţii. V. Moga invocă un martir creştin de la Tomis pe nume Chrestus, care era sărbătorit în data de 3 aprilie a fiecărui an[46]. Dar trebuie să luăm în seamă că apariţia şi dezvoltarea creştinismului în Dobrogea epocii clasice romane a fost de o amploare mult mai puternică, la Tomis funcţionând un episcopat în această perioadă.

Pe un mozaic din *colonia Aurelia Apulensis*, pe care sunt redate imaginile mai multor personaje, a unui călăreţ şi a unui taur, apar mai multe elemente de decor vegetal, unele sub formă cruciformă, eventual rozete[47]. I. Berciu le-a interpretat ca posibile portrete ale unui comandant al trupelor ecvestre din garda guvernatorului provinciei şi soţiei acestuia[48]. Taurul ar fi avut rolul unui

---

[35] ZUGRAVU 1997, 179.
[36] *Ibidem*, 180.
[37] CHEVALIER, GHEERBRANT 1994, 439.
[38] ZUGRAVU 1997, 181.
[39] VLASSA 1976, 217; GUDEA, GHIURCO 1988, 173-174, nr. 1-3, 5.
[40] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 14-18.
[41] ZUGRAVU 1997, 179.
[42] GUDEA, GHIURCO 1988, 187, nr. 1; RUSU 1991, 88, pl. VIII/4;
[43] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 17-18, nr. 18.
[44] BĂRBULESCU 1980, 176; DĂNILĂ 2001, 17-18.
[45] ANGHEL 1993, 8; MOGA 2007, 19-20.
[46] MOGA 2007, 20.
[47] BERCIU 1961, 174-175, Pl. IX.
[48] *Ibidem*, 175-176.

apotropaion, iar gâsca, pasăre consacrată Iunonei, s-ar fi remarcat ca simbol al femeii distinse, conservatoare romane, ca stăpână veritabilă a casei[49]. Elementele florale au fost interpretate recent drept *crux decussata* şi *florida*[50]. Aceste motive cruciforme apar şi pe alte mozaicuri cu scene religioase şi mitologice păgâne, precum cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, pe care este reprezentată Victoria însoţită de câţiva Amoraşi[51]. Aceste tipuri de decor sunt vizibile şi pe alte genuri de artefacte romane din tot cuprinsul Imperiului.

Este greu de acceptat apartenenţa creştină a elementelor decorative de pe mozaicul apulens, în condiţiile grele în care s-a manifestat creştinismul primar în sec. al III-lea p. Chr. (când adepţilor creştini le era teamă să îşi dezvăluie credinţa prin intermediul unui element arhitectural şi de artă accesibil multor persoane, respectiv un mozaic).

S-a discutat mult în literatura de specialitate despre încreştinarea unor monumente funerare din Dacia. Este vorba despre un perete de ediculă de la Gilău, un fragment de stelă de la Gherla şi o stelă de la Potaissa. Cele de la Potaissa şi Gilău au redată imaginea banchetului funerar în care, pe o *mensa tripes*, sunt aşezate o farfurie cu un peşte, alături de una-două pâini crestate în formă de cruce (*panis decussatus*), în opinia unor autori[52]. Monumentele sunt de factură provincială, datate în sec. al III-lea p. Chr[53], iar N. Gudea şi I. Ghiurco admit că ar fi fost încreştinate prin incizarea semnului crucii în sec. al IV-lea p. Chr[54]. La fel este încreştinat un monument funerar de la Ampelum în acelaşi veac, când pe un delfin a fost incizată o cruce[55]. D. Isac şi Al. Diaconescu nu le consideră creştine, deoarece în condiţiile unei arte provinciale de tip occidental în provincia Dacia, nu se pot admite în această perioadă simboluri creştine în arta funerară de aici[56].

În cazul în care un momument a fost refolosit tot cu scop funerar, cum este cazul celui de la Napoca, în sec. al IV-lea p. Chr., se poate vorbi despre o creştinare când este vorba despre un *chrismon*[57]. Caracterul creştin al monumentelor de la Gilău şi Potaissa este combătut şi de alţi cercetători[58]. Monumentul de la Napoca a fost încreştinat ulterior prin adăugarea chrismonului şi trasarea unei cruci în interiorul literei „O" din cuvântul FILIO[59]. Celelalte pietre funerare au fost într-adevăr încreştinate după părăsirea Daciei de către administraţia şi armata romană, dar într-o epocă greu de precizat.

O altă problemă a creştinismului primar din Dacia romană, dar şi de pe întinsul Imperiului, este dată de semnele cruciforme imprimate sau zgâriate pe

---

[49] *Ibidem*, 175-176.

[50] MOGA 2007, 37.

[51] CIOBANU 1995, 241, Pl. III.

[52] GUDEA, GHIURCO 1988, 184-185, nr. 3-4; RUSU 1991, 91, pl. IX/9-10; MADGEARU 2001, 21.

[53] RUSU 1991, 91.

[54] GUDEA, GHIURCO 1988, 184-185.

[55] PROTASE 1966, 151, fig. 57; GUDEA, GHIURCO 1988, 185, nr. 5.

[56] ISAC, DIACONESCU 1980, 125, fig. 7.

[57] DAICOVICIU 1933-1935, 197; PROTASE 1985, 332-336, fig. 1-2; GUDEA, GHIURCO 1988, 183, nr. 1.

[58] RUSSU 1958, 331-332; PROTASE 1966, 143; ZUGRAVU 1997, 180-181.

[59] PROTASE 1985, 332-336, fig. 1-2.

vasele de uz comun şi de lux romane. Nu s-a ajuns încă la un consens între specialişti cu privire la această problemă. Unii cercetători consideră că toate aceste semne cruciforme sunt de factură creştină[60]. Alţii nu acceptă această interpretare, considerându-le, pe rând, simple decoruri, mărci de olar sau semne cu destinaţie necunoscută[61].

N. Gudea a realizat un studiu în care a pus problema semnelor în formă de cruce de pe olăria romană, ajungând la câteva concluzii care merită a fi luate în seamă: numărul vaselor cu semne cruciforme este foarte redus în raport cu numărul total al celor publicate în multe situri din diverse provincii ale Imperiului, începând cu Syria şi terminând cu Britannia; este greu de acceptat ca toţi olarii să-şi fi marcat producţia cu aceleaşi însemne pe tot cuprinsul Imperiului, astfel încât nu pot fi considerate mărci de olari; majoritatea acestor descoperiri au apărut în mediul urban; cele mai multe semne cruciforme sunt zgâriate după ardere; de cele mai multe ori este redat un singur semn[62].

Nu este cazul să insistăm pe numeroasele fragmente de vase cu semne zgâriate sau imprimate. În ce ne priveşte nu credem că se poate vorbi de simboluri creştine în ornamentele cruciforme de pe vasele de tip *terra sigillata* şi în decorurile tot cruciforme obţinute prin ştampilare sau imprimare.

Câteva descoperiri recente efectuate în săpăturile cu caracter preventiv din ultimii cinci ani de la Apulum, mai precis de pe teritoriul canabelor legiunii care au devenit municipiu în timpul împăratului Septimius Severus, ridică mai multe probleme de interpretare. Este vorba despre fragmente de vase descoperite în două sectoare ale aşezării: 1, de vest şi nord-vest şi 2, de est.

În sectorul de vest şi nord-vest, în cercetările efectuate în cursul anului 2006 în Parcul Unirii, au fost aflate într-o groapă menajeră, fără a şti contextul clar de descoperire sau alte piese asociate cu valoare cronologică din interiorul acesteia, trei fragmente ceramice databile în sec. al III-lea p.Chr., unul de tip *terra sigillata* cu decor cruciform, iar celelalte cu un semn cruciform zgâriat după ardere **(Pl. I/1-3)**[63]. În ceea ce priveşte primul fragment, nu se poate vorbi despre o cruce, fiind un simplu ornament, iar pentru celelalte, semnele zgâriate ar putea fi simple cifre care ar indica numărul de ordine al vasului. Tot în acest sector al aşezării a fost aflat în 2008 pe str. Timotei Cipariu nr. 25, un fund de vas cu un semn cruciform zgâriat după ardere, apărut într-o groapă menajeră din a doua jumătate a sec. al III-lea p.Chr., datată pe baza unui antoninian suberat emis după anul 244 p. Chr **(Pl. II/5)**[64].

Pe aceeaşi stradă, în anul 2007, a fost aflat tot într-o groapă menajeră datată în timpul Antoninilor, pe baza unui denar suberat de la Titus şi a ceramicii de tip *terra sigillata* produsă în atelierele de la Rheinzabern, în orizontul meşterului Cerialis IV, un jeton din os care avea pe o faţă zgâriat acelaşi tip de semn

[60] GUDEA, GHIURCO 1988; RUSU 1991, 81-113; GUDEA 1994, 95-111; DĂNILĂ 2001, 13; MOGA 2007, 38-40.

[61] CUNLIFFE 1971, 227-237; ZUGRAVU 1997, 179-180; MADGEARU 2001, 24.

[62] GUDEA 1994, 97-99.

[63] MOGA 2007, 39-40, fig. 6-7.

[64] Desenele au fost realizate de colegul Călin Adam, desenator în cadrul Muzeului Naţional al Unirii Alba Iulia, căruia îi mulţumesc şi pe această cale.

cruciform **(Pl. II/6)**[65]. Acelaşi însemn apare şi în zona estică a aşezării, pe două fragmente de vase din lut, respectiv pe o bază şi un pântec, descoperite într-o clădire de pe str. Decebal nr. 18, datată în timpul dinastiei Severilor **(Pl. II/1-2)**. Alte două fragmente ceramice au fost găsite alături de acestea, având semne cruciforme zgâriate, dar păstrate incomplet **(Pl. II/3-4)**. Pe aceeaşi stradă, la nr. 25, într-o săpătură din anul 2006, a fost aflat un capac de vas datat în sec. al III-lea p. Chr., pe care este zgâriat un semn cruciform cu braţele egale încadrate de un cerc, interpretat drept simbol creştin **(Pl. I/4)**[66].

Alte două fragmente ceramice aflate la Apulum, dar fără context de descoperire, au fost interpretate la rândul lor ca aparţinând creştinilor **(Pl. I/5-6)**[67]. Din punctul nostru de vedere aceste ultime fragmente ceramice nu pot fi atribuite descoperirilor paleocreştine deoarece primul are imprimat un decor cruciform realizat precar, asimetric, fără o grijă deosebită, iar pe al doilea, însemnul zgâriat după ardere se păstrează parţial, fără a ne putea edifica dacă ar putea fi o cruce. În niciun caz nu este vorba despre vreun *chrismon*.

W. J Kowalski a arătat că există jetoane pentru jocuri de noroc (*tesserae*) inscripţionate în acelaşi mod, desemnând cifrele IX sau XI[68]. Prin urmare, asemănarea deosebită a acestor semne cruciforme de pe fragmentele ceramice şi din os descoperite pe str. Timotei Cipariu (2) şi str. Decebal (2), ne face să considerăm că nu se mai poate accepta ca aceste semne zgâriate să fie interpretate ca mărci de olar, ci pur şi simplu ele sunt numerale care exprimă cantitatea sau numărul de ordine. Aşadar aceste semne cruciforme incizate după ardere, păstrate fragmentar, pot fi interpretate drept cifre, cum ar fi IX, X sau XI. Este clar că semnele zgâriate după ardere, cât şi cele incizate în pasta crudă nu pot fi considerate mărci de olar, dar pot fi interpretate ca însemnări ale acestora pentru a preciza probabil, numărul de oale produse.

O ultimă problemă este cea a vaselor din lut care au ca decor imaginea incizată a unuia sau a mai multor peşti. Un vas de tip *mortarium* provenit de pe teritoriul vechii *colonia Aurelia Apulensis*, fără context clar de descoperire, are patru peşti incizaţi pe buză, trei din aceştia fiind redaţi schematic, această schematizare fiind interpretată de autori ca semn al temerii manifestate de adepţi faţă de eventualele persecuţii **(Pl. II/7)**[69]. Vase cu peşti incizaţi, acceptaţi ca simboluri paleocreştine, au mai fost aflate în Dacia la Micăsasa, Veţel, Gherla, Copăceni, Cristeşti şi Berzovia[70]. N. Zugravu nu admite simbolistica creştină a peştilor de pe vase[71]. Conform lui N. Gudea şi I. Ghiurco peştele, ca semn paleocreştin, apare la sfârşitul sec. al II-lea p. Chr. şi se impune la jumătatea celui următor[72]. Se ştie că literele care compun termenul grecesc *ἰχθύς* (*peşte*) sunt iniţiale ale acrostihului *Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Υ(ἱὸς) Σ(ωτήρ)*[73].

---

[65] DAU 2008, nr. 79.
[66] MOGA 2007, 39, fig. 5.
[67] MOGA 2003, 226-227, fig. 2-3; idem 2007, 38, fig. 4.
[68] KOWALSKI, http://ablemedia.com/ctcweb/showcase/boardgames.html.
[69] POPA, BENGA 2006, 62-63.
[70] GUDEA, GHIURCO 1988, 191, nr. 1-3; RUSU 1991, 86, pl. I/2, IV/4-7.
[71] ZUGRAVU 1997, 180.
[72] GUDEA, GHIURCO 1988, 79.
[73] GUDEA, GHIURCO 1988, 79; CHEVALIER, GHEERBRANT 1995, 73.

Nu se poate accepta caracterul creştin al vaselor cu decor incizat sub formă de peşte, deoarece peştele este un frecvent simbol păgân, putând fi un simplu decor acvatic. În ceea ce priveşte *mortarium*-ul de la Apulum se poate observa cât se poate de clar că peştii sunt elemente de decor datorită simetriei în care sunt dispuşi.

Concluzii.

Din cât se pare creştinismul în timpul stăpânirii romane din Dacia a fost o realitate dovedită prin foarte puţine artefacte databile în sec. II-III p. Chr. Cea mai elocventă mărturie a prezenţei noii religii este inelul din aur cu piatra de turcoaz descoperit la Lechinţa şi eventuali martiri, în sec. al III-lea p. Chr. Restul dovezilor sunt susţinute de gema de la Potaissa cu imaginea Bunului Păstor şi al lui Iona alături de inscripţia IXΘYC; o alta cu Bunul Păstor, aflată într-un loc necunoscut din Transilvania; gema de la Romula, cu doi păuni susţinând o cruce latină şi o *intaglio* cu imaginea zeiţei Isis căreia i s-a adăugat mai târziu, prin reutilizare, inscripţia creştină. Fără îndoială că aceste piese minore gliptice sunt dovezile cele mai concludente ale prezenţei creştinismului în Dacia, dar problema care se pune este câte dintre acestea se pot data în mod sigur în timpul stăpânirii romane?

Din păcate doar cea de la Lechinţa, care a aparţinut probabil unui comandant militar, deranjat de prezenţa creştinilor care refuzau adorarea cultului împăratului şi a celor oficiale ale statului roman. Restul, chiar dacă s-ar data în sec. al IV-lea p. Chr. şi nu mai timpuriu, dovedesc indirect existenţa creştinilor în perioada stăpânirii romane în Dacia. Nu se poate vorbi despre artefacte creştine de genul unor piese de echipament militar sau vestimentar, vase cu peşti sau semne cruciforme incizate sau imprimate. De asemenea, nici ornamentele de pe *terra sigillata* sau cele ştampilate de la alte tipuri de vase ceramice, nu pot fi considerate semne ale creştinismului primar. Aceeaşi observaţie este potrivită şi în cazul teracotelor reprezentând cocoşi sau alte păsări.

Este foarte greu de cuantificat numărul adepţilor creştini din această provincie. Profesorul N. Zugravu opina că nu se poate stabili ponderea numerică a adoratorilor în funcţie de numărul obiectelor paleocreştine dintr-o provincie[74]. Dacă simbolul crucii este atestat în Orient şi în catacombele romane abia de la mijlocul sec. al II-lea p. Chr., probabilitatea ca acesta să se fi răspândit atât de repede în Imperiu în condiţiile ostilităţii autorităţilor romane, a fost foarte redusă. Ca să nu mai vorbim de Dacia, provincie de graniţă a Imperiului. Dacă în sec. al III-lea p. Chr., pe cuprinsul statului roman erau atât de puţini creştini, raportat desigur la numărul total al populaţiei, nu este de mirare ca în provinciile de graniţă noua credinţă să fie atât de puţin răspândită. Probabil că au existat comunităţi creştine, fără a se putea stabili unde anume au fost mai numeroase: la Apulum, Porolissum, Napoca sau Romula? Este o întrebare la care încă nu putem da un răspuns satisfăcător, în absenţa unor descoperiri concludente.

[74] ZUGRAVU 1997, 183.

BIBLIOGRAFIE

ANGHEL 1993 - Gh. Anghel, *De la vechea Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1993.

BARNEA 1971 - I. Barnea, *Monumenti paleocristiani della Dacia Traiana, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, 49-69.

BARNEA 1977 - I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican, 1977.

BARNEA 1982-1983 - I. Barnea, *Continuarea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreştine din Transilvania în lumina ultimelor cercetări*, Sargetia 16-17 (1982-1983), 259-266.

BARNEA 1988 - I. Barnea, *Romanismul şi creştinismul daco-romanilor*, Thraco-Dacica 9 (1988), 1-2, 119-126.

BĂRBULESCU 1980 - M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, Potaissa 2 (1980), 161-189.

BERCIU 1961 - I. Berciu, *Mozaicurile romane din Apulum – Contribuţii la studiul mozaicurilor din Dacia*, Apulum 4 (1961), 151-189.

BROWN 2002 - P. Brown, *Întemeierea creştinismului occidental. Triumf şi diversitate. 200-100 d.Cr.*, Bucureşti, 2002.

CHEVALIER, GHEERBRANT 1994 - J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. 1, Bucureşti, 1994.

CHEVALIER, GHEERBRANT 1995 - J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. 3, Bucureşti.

CHIFĂR 1999 – N. Chifăr, *Istoria creştinismului*, vol. I, Iaşi, 1999.

CIOBANU 1995 - R. Ciobanu, *Mosaïque de la Dacie romaine: commentaires iconographiques*, Apulum 32 (1995), 231-247.

CIZEK 2002 - E. Cizek, *Istoria Romei*, Bucureşti, 2002.

CUNLIFFE 1971 – B. Cunliffe, *The excavations at Fishbourne 1961-1962*, London, 1971.

DAICOVICIU 1933-1935 - C. Daicoviciu, *Există monumente creştine în Dacia Traiană din sec. II-III?*, AISC II (1933-1935), 192-210.

DAICOVICIU 1969 - C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie trajane*, in *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj-Napoca (1969), 517-521.

DANILĂ 1982 - N. Dănilă, *Consideraţii asupra noilor materiale arheologice paleocreştine din Transilvania*, BOR 100 (1982), 7-8, 730-742.

DĂNILĂ 2001 - N. Dănilă, *Daco-Romania Christiana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 2001.

DIACONU 1968 - P. Diaconu, *O gemă descoperită la Romula*, SCN 4 (1968), 277-279.

GUDEA, GHIURCO 1988 - N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

GUDEA 1994 - N. Gudea, *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, ActaMP 18 (1994), 95-111.

ISAC, DIACONESCU 1980 - D. Isac, Al. Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, ActaMN 17 (1980), 115-139.

KERNBACH 1984 - V. Kernbach, *Biserica în involuţie*, Bucureşti, 1984.

KOWALSKI - W. J. Kowalski, Roman Board Games, http://ablemedia. com/ ctcweb/ showcase/boardgames.html.

MACREA 1969 - M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

MADGEARU 2001 - Al. Madgearu, *Rolul creştinismului în formarea poporului român*, Bucureşti, 2001.

MOGA 2003 - V. Moga, *Noutăţi arheologice apulense*, Apulum 40 (2003), 225-230.

MOGA 2007 - V. Moga, *Creştinismul la Apulum şi în teritoriul său (secolele III-X)*, Alba Iulia, 2007.

PÂRVAN 1911 - V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

POPA, BENGA 2006 - C. I. Popa, M. S. Benga, *Un vas roman paleocreştin de la Apulum*, PA 5-6 (2006), 59-69.

PROTASE 1966 - D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966.

PROTASE 1985 - D. Protase, *Observaţii privind inscripţia „creştinată" de la Napoca*, SCIVA 36 (1985), 4, 332-339.

PROTASE 2000 - D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Dacia postromană până la slavi*, vol. II, Cluj-Napoca, 2000.

RUSSU 1958 - I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuţii la istoria creştinismului daco-roman*, ST 10 (1958), 5-6, 311-340.

RUSU 1991 - M. Rusu, *Paleocreştinismul din Dacia romană*, EphN 1 (1991), 81-113.

SANIE 1981 - S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. Cultele siriene şi palmiriene*, vol. 1, Bucureşti, 1981.

TOROPU 1976 - O. Toropu, *Romanitatea târzie şi străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976.

TRISTAN 2002 - F. Tristan, *Primele imagini creştine. De la simbol la icoană secolele II-VI*, Bucureşti, 2002.

VLASSA 1976 - N. Vlassa, *Două noi piese paleocreştine din Transilvania*, ActaMN 13 (1976), 215-230.

ZUGRAVU 1997 - N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

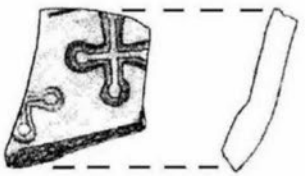

1

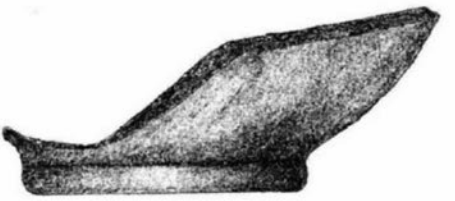

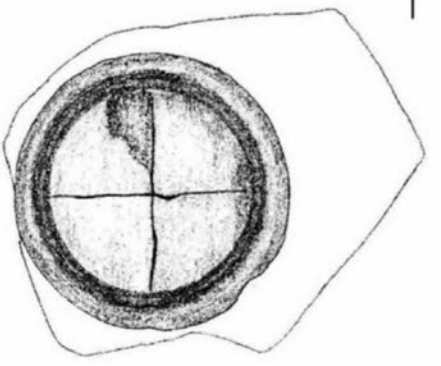

3

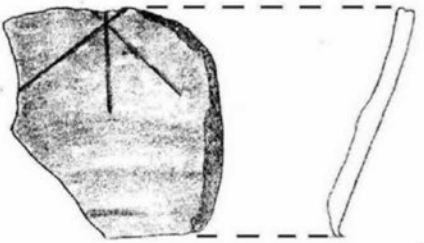

2

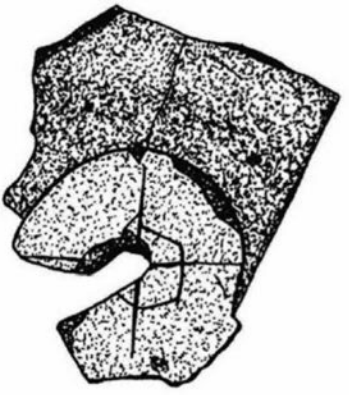

4

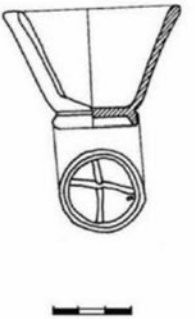

5

6

Pl. I

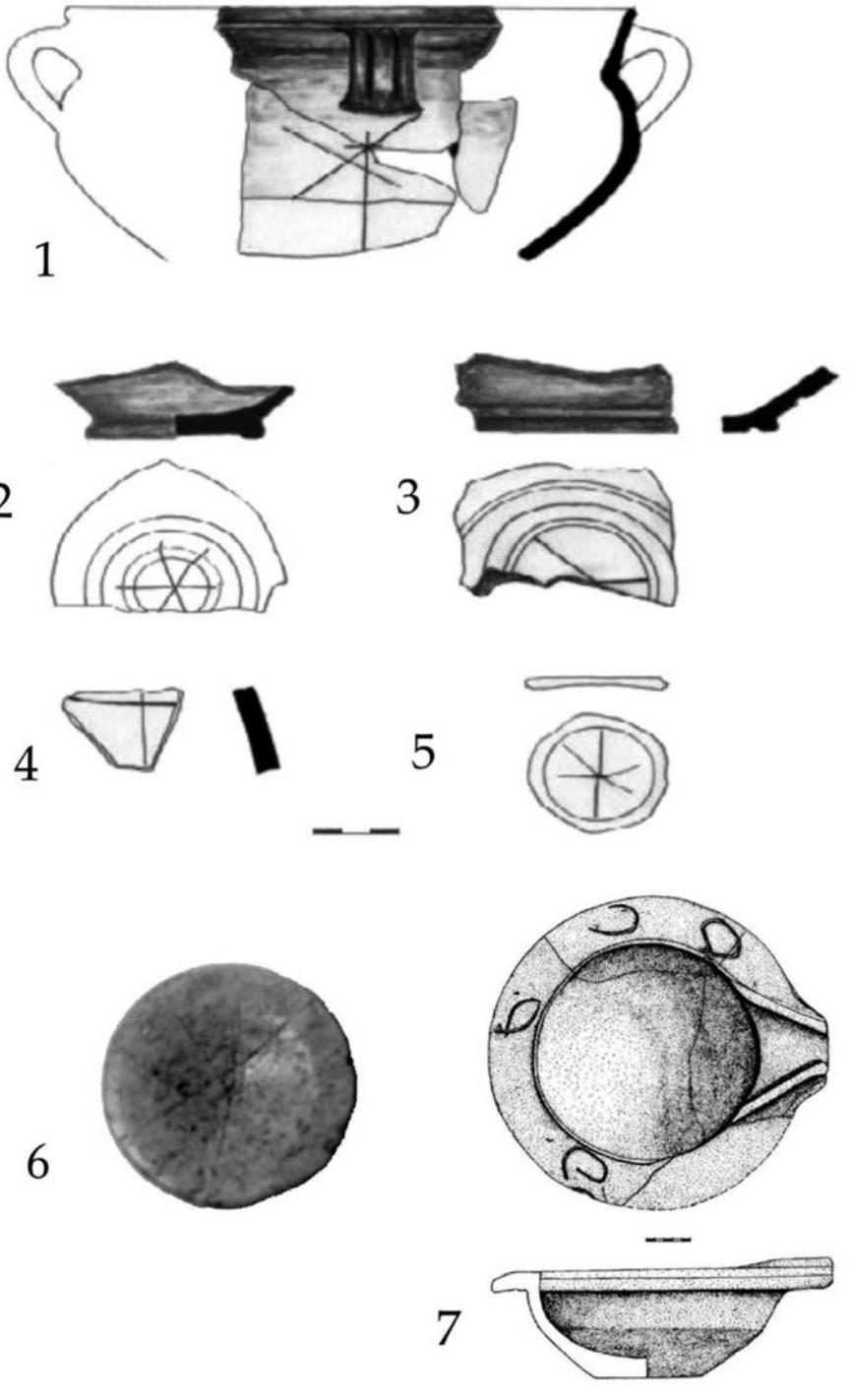

Pl. II